

Een gegeven krokodil...

Veldonderzoek kunstenaarsnalatenschappen in Nederland

Miriam Windhausen

Januari 2019

Miriam Windhausen
miriam.windhausen@gmail.com
+31 (0)6 22849282

Een gegeven krokodil...

Veldonderzoek kunstenaarsnalatenschappen in Nederland

Miriam Windhausen
in opdracht van Mondriaan Fonds

Januari 2019

https://youtu.be/6u_uWQcejzA

'Een kunstenaar is een grote krokodil, met een grote bek, die de hele dag visueel gevoed moet worden, anders kan hij niet ontwikkelen, anders gaat hij dood. Ondertussen ontwikkelt de krokodil, door die grote bek een gigantisch oeuvre, in dit geval een gigantische staart met een enorm lijf eraan, dat door iedereen bewonderd wordt – "kijk eens wat een prachtige krokodil" – , daar weet de krokodil niks van, want hij kijkt alleen maar naar voren. Hij kijkt niet naar achteren.'

Jan Dibbets, Hollandse meesters in de 21ste eeuw, regie Michiel van Nieuwkerk.

Inhoud

1.	Inleiding en werkwijze	3
1.1	Actualiteit	4
	<i>Erfgoedwet</i>	
	<i>Discipline-overstijgend</i>	
1.2	Kansen	5
	<i>Digitalisering; Intergenerationaliteit; Biografie en storytelling;</i>	
	<i>Waarderingsmethodiek; De culturele markt</i>	
1.3	Werkwijze	6
1.4	Conclusie	7
2.	Wat is een kunstenaarsnalatenschap?	9
	<i>Nalatenschap, bezittingen, schulden, rechten; Belangrijkste vragen</i>	
3.	Het model huis, atelier, archief, brein	10
3.1	Huis: de woning van de kunstenaar	11
3.2	Atelier / studio: de werkplek van de kunstenaar	12
	<i>Locatie van het atelier; Inboedel atelier / opslag werken</i>	
	<i>Kader: Kunstwerken in eigen bezit</i>	15
	<i>Kader: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)</i>	16
3.3	Archief: de documenten van leven en werk	16
	<i>Archiefinnovatie en aandacht voor particuliere archieven</i>	
	<i>Kader: Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (RKD)</i>	19
	<i>Kader: Document of kunst?</i>	21
	<i>Kader: Digitalisering cultureel erfgoed</i>	21
	<i>Kader: Digitale nalatenschap en Digital born erfgoed</i>	21
	<i>Kader: Archieven ontwerpers en vormgevers; design</i>	21
3.4	Het brein: de kennis, gedachten en herinneringen van de kunstenaar	23
	<i>Oral history</i>	
4.	Omvang nalatenschappen en selectie kunstenaars	25
	<i>Cijfers; Criteria bij acquisitie; Kunstenaarsindex;</i>	
	<i>Top 100 Elsevier en Top 50 Het Parool; Hollandse meesters in de 21ste eeuw;</i>	
	<i>Vertegenwoordiging vrouwen</i>	
	<i>Kader: HNI; Nieuwe criteria in een veranderende samenleving</i>	26
5.	Voorbeelden buitenland (Duitsland, Zwitserland, België, Verenigd Koninkrijk)	27
6.	Aanbevelingen en mogelijkheden voor het veld	29
7.	Mogelijkheden voor het Mondriaan Fonds	31
	Literatuur	32

1. Inleiding

Kijken kunstenaars het liefst naar voren wat hun werk betreft, dat gold lange tijd niet voor de zorg voor hun toekomstige nalatenschappen. De laatste jaren is dat aan het veranderen en vragen steeds meer kunstenaars zich af: 'Wat gebeurt er met mijn werk als ik er niet meer ben?' Ook erven stellen zich de vraag: 'Wat doen we met de toekomstige nalatenschap van een dierbare? Wat houdt het eigenlijk in om een nalatenschap te beheren? Hoe doen anderen dat? En hoe doe je het goed?'

Het onderwerp kunstenaarsnalatenschappen is actueel. Regelmatig verschijnen er artikelen in kranten en tijdschriften waarin de zorg voor en de vragen over (toekomstige) nalatenschappen centraal staan. En dat geldt niet alleen voor de beeldende kunst, ook in de disciplines vormgeving, mode, literatuur, muziek, theater en film spelen vergelijkbare vragen. Gedacht vanuit de beeldende kunst is die disciplineafbakening al lang niet meer houdbaar: veel kunstenaars maken gebruik van verschillende disciplines tegelijkertijd of in achtereenvolgende periodes in hun leven. Een visie op nalatenschappen vraagt disciplineoverschrijdend denken en is een doorlopende oefening in het open houden van de blik, elkaar opzoeken en van elkaar leren.

Bij een kunstenaarsnalatenschap komen het particuliere en het publieke bij uitstek samen en doen zich een aantal vragen voor. Vanuit het publieke domein gedacht zijn de belangrijkste vraagstukken:

- hoe kan er zicht worden verkregen op de betekenis en waarde van nalatenschappen?
- op welke wijze dragen nalatenschappen bij aan de vorming van nieuw cultureel erfgoed?

In veruit de meeste gevallen wordt een (toekomstige) nalatenschap beheerd door particulieren; de kunstenaar zelf, of een of meerdere van zijn erfgenamen. Vaak worden (toekomstige) nalatenschappen ondergebracht in stichtingen, die op meer of mindere mate actief en professioneel bestuurd worden.

Nalatenschappen worden daarnaast met enige regelmaat overgedragen aan archieven en musea. Het RKD (Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis) en de RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) zijn op dit vlak landelijk de belangrijkste instellingen voor respectievelijk archieven en kunstvoorwerpen. Niet zelden beoefenen kunstenaars meerdere disciplines en trekken bijvoorbeeld een bibliotheek en een museum gezamenlijk op bij het verwerven van een nalatenschap. Een goed voorbeeld hiervan is de samenwerking tussen Museum De Lakenhal en de Universiteit Leiden bij de verwerving van de nalatenschap van Jan Wolkers.

Binnen het private én het publieke domein speelt het beheersvraagstuk, met elkaar overlappende en uiteenlopende accenten:

- hoe zo goed mogelijk om te gaan met een (toekomstige) nalatenschap?

1.1 Actualiteit

'Op dit moment zien we in Europa – België, Nederland, Frankrijk, Duitsland – dat er heel veel kunstenaars sterven die de eerste generatie kunstenaars zijn van onze musea voor hedendaagse kunst. Deze kunstenaars vormden de basis van de collecties na-oorlogse kunst waarin een hele gemeenschap heeft geïnvesteerd – niet alleen musea, maar ook

verzamelaars. Met hun overlijden komt er een heel potentieel aan werk in handen van mensen die niet altijd de kennis of de ‘tools’ hebben om dat op lange termijn te bewaren. Het roept allerlei vragen op: juridisch en fiscaal, fysiek beheer en registratie van de werken, en hoe als erfgenaam om te gaan met de kunstwereld. Erfgenamen kloppen aan bij musea, die het aanbod niet aankunnen. Er is een enorme noodzaak op dit moment, waar ook de overheid aandacht aan zal moeten geven.’¹

Hélène Vandenberghe, dochter van de kunstenaar Philippe Vandenberg (1952-2009), benoemt in het interview waaruit bovenstaande tekst komt enkele belangrijke aspecten uit de actualiteit rondom kunstenaarsnalatenschappen die de aanleiding zijn voor dit veldonderzoek. Het onderwerp speelt in meerdere landen en krijgt de laatste tien jaar veel aandacht.

Uit het veldonderzoek blijkt dat er in de ons omringende landen al verdere stappen zijn gezet op het gebied van initiatieven, voorlichtingsmateriaal, onderzoek en samenwerking. Een aantal ontwikkelingen in Nederland maakt dat ook hier de vraag urgent wordt.

Erfgoedwet

In de nieuwe Erfgoedwet die sinds 1 juli 2016 geldt is onder meer geregeld dat als een eigenaar geen zorg kan dragen voor objecten en collecties van hoge kwaliteit en deze voor Nederland verloren dreigen te gaan de Staat deze objecten in de rijkscollectie kan opnemen. Een voorwaarde is wel dat de eigenaar de objecten onbezwaard en zonder voorwaarden overdraagt.

Dit kan betekenen dat beheerders van belangrijke en beschermwaardige nalatenschappen zich gaan melden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De RCE beraadt zich op dit moment op de vraag wat dit inhoudt en hoe hiermee in de toekomst om te gaan. Van objecten die buiten de LAMO (museale afstoting) en Erfgoedwet (rijksmusea en overheidsinstellingen) vallen kan de beschermwaardigheid worden vastgesteld door de onafhankelijke Toetsingscommissie Beschermwaardigheid, die is ingesteld door het Museumregister Nederland.²

Discipline-overstijgend

De vraagstukken met betrekking tot kunstenaarsnalatenschappen spelen op alle terreinen van de culturele sector, zowel in de beelden kunst en vormgeving, mode, fotografie, film, architectuur, literatuur en podiumkunsten. Urgentie rondom de designarchieven blijkt uit de recente brief die vanuit de Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers (BNO) aan de minister van OCW is gestuurd. [bijlage 1]

1.2 Kansen

Kunstenaarsnalatenschappen roepen nogal eens gefronste wenkbrauwen op. De titel van dit veldonderzoek ‘Een gegeven krokodil’ is met de metafoor van de krokodil van Jan Dibbets daarmee ook een verwijzing naar het spreekwoordelijke ‘gegeven paard’. Een nalatenschap kan een last zijn, zowel emotioneel als het fysieke beheer ervan. Het brengt verantwoordelijkheden met zich mee, en goed beheer vraagt tijd, aandacht en geld.

¹ Verwoord (<https://vimeo.com/218628838>) door Hélène Vandenberghe, bestuurder van de Philippe Vandenberg Foundation. Tevens is zij verbonden aan The Institute of Artists’ Estates, Berlijn.

² <https://www.afstotingsdatabase.nl/toetsingscommissie>

Gelukkig zijn er genoeg voorbeelden van succesvol beheer die als voorbeeld kunnen dienen en zijn er actuele maatschappelijke ontwikkelingen die nieuwe mogelijkheden bieden voor kunstenaarsnalatenschappen. De belangrijkste daarvan zijn:

Digitalisering

Digitalisering van erfgoed kan objecten, collecties en kennis (via internet) beschikbaar maken voor een breed publiek, in binnen- en buitenland. De vraag voor wie en waartoe is daarmee minstens zo belangrijk als de vraag hoe 'alles' gedigitaliseerd en aan elkaar verbonden kan worden. Digitale ontsluiting van erfgoed vindt op allerlei terreinen plaats en de mogelijkheden en kennis op dit gebied nemen met de dag toe. Digitaal Erfgoed Nederland (DEN) dat het Kennisinstituut voor Cultuur & Digitalisering is richt zich op het hele kunsten- en erfgoedveld en kan een belangrijke schakel zijn in het bijeenbrengen van kennis en partijen en het stimuleren en signaleren van nieuwe mogelijkheden. In de archiefsector zijn belangrijke stappen gezet in het Project Archief 2020.

Intergenerationaliteit

Er is veel aandacht voor vraagstukken met betrekking tot levensloop, de kenmerken en kwaliteiten van verschillende fases in leven en werken en het uitwisselen van kennis en ervaringen tussen generaties. De ouder wordende kunstenaar staat meer dan ooit in de belangstelling, wat blijkt uit stimuleringsregelingen als de meester-gezel regeling van het Mondriaan Fonds, het proefschrift *Elke stap is een volgende* waarin Leo Delfgaauw het levenslang leren van beeldende kunstenaars onderzoekt³ en de serie 'Hollandse meesters in de 21ste eeuw' met inmiddels ruim 100 filmporretten van beeldend kunstenaars van wie een groot aantal flink op leeftijd. Dat van de gefilmde kunstenaars er inmiddels enkelen zijn overleden (Armando, Daan van Golden, Co Westerik, Carel Visser) maakt de portretten extra waardevol.⁴

Biografie en storytelling

Er is al een tijd groeiende aandacht voor de narratieve aspecten van het kunstenaarsbestaan. Er verschijnen vuistdikke biografieën (Jan Wolkers door Onno Blom; Lucebert door Wim Hazeu; Piet Mondriaan door Hans Janssen; Gerrit Rietveld door Jessica van Geel; Hugo Claus door Mark Schaevers, die ook de biografie van Felix Nussbaum schreef, etc.). Het succes van de biografieën illustreren de behoefte van het publiek om via levensverhalen en storytelling inzicht te krijgen in de wisselwerking tussen leven en werk van kunstenaars en schrijvers. Ook de aandacht voor *oral history* past in dit spectrum.

Waarderingsmethodiek

Nieuwe inzichten in waardering van kunst en erfgoed waarbij context en verschillende gebruikers mede bepalen wat de betekenis en (culturele) waarde van een object is geven meer inzicht in objecten en collecties en stimuleren te denken in nieuwe toepassingen. De RCE heeft de methodiek 'Op de museale weegschaal' ontwikkeld, die ook toepasbaar is op de waardering van nalatenschappen.⁵

³ Delfgaauw, 2017.

⁴ Mendel en Van Nieuwkerk, hollandsemeesters.info

⁵ <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/waarderen-van-cultureel-erfgoed/museale-weegschaal> In Veldhuizen 2015 wordt uitgebreid ingegaan op de toepassing van 'Op de museale weegschaal' bij kunstenaarsnalatenschappen.

De culturele markt

Over de kunstmarkt is veel te zeggen en binnen het spectrum van dit onderzoek is maar een beperkt deel hiervan te belichten. Ik zou hier vooral de kansen willen benoemen op het gebied van publieksbereik. Het aantal mensen dat musea en presentatie instellingen bezoekt neemt met het jaar toe. Kunstmusea trokken in 2017 ruim 12.800.000 bezoekers uit binnen- en buitenland (respectievelijk 68% en 32%).⁶ Het is denkbaar dat er binnen die grote markt meer differentiatie mogelijk is, bijvoorbeeld voor nieuwe tentoonstellingsconcepten en presentatievormen rondom kunstenaarsnalatenschappen. In het buitenland zien we dat kunstenaarshuizen en ateliers op allerlei manieren gepositioneerd worden en een bestaansvorm vinden. Vaak wordt gezegd dat in Nederland de persoonlijkheidscultus wat nuchter en sceptisch wordt benaderd, maar het is wellicht interessant te onderzoeken wat dan wél een geëigende vorm is om bezoekers en belangstellenden in aanraking te brengen met de persoonlijke werk- en leefomgeving van een kunstenaar. Twee zeer uiteenlopende voorbeelden in Vlaanderen, de Philippe Vandenberg Foundation⁷ en het Roger Raveel Museum en Atelier Roger Raveel⁸ geven de varianten van dit soort initiatieven weer. Van een andere schaal is de Skulpturenhalle die de Thomas Schütte Stiftung in Neuss realiseerde, een tentoonstellingsruimte met daaronder depot en archief van de kunstenaar.⁹

1.3 Werkwijze

Dit veldonderzoek is het resultaat van een organisch gegroeid proces van het verzamelen van informatie, het bijwonen van kennisbijeenkomsten, cursussen en symposia, gesprekken met vertegenwoordigers van instellingen, musea, galleries, enkele kunstenaars, literatuuronderzoek en een inspirerende rondetafelbijeenkomst bij het Mondriaanfonds op 9 oktober 2018. [Zie voor verslag en deelnemerslijst bijlage 2] Een deel van het voorwerk deed ik in 2017, waaronder het bijwonen van de internationale conferentie in Brussel *Artists' Estates A Legacy* in april en de 14-daagse cursus *Kunstenaars- en schrijvershuizen* aan het KNIR in Rome in mei een *boost* aan informatie gaven. Ook de netwerkbijeenkomst *Gevorderd kunstenaarschap* in NEST in maart 2018 was van cruciaal belang en de eerste aanleiding voor dit veldonderzoek. In november van dit jaar volgde ik de tweedaagse *SBMK Summit on (inter)national collaboration. Acting in Contemporary Art Conservation* in Amersfoort en Amsterdam waar het thema nalatenschap regelmatig werd genoemd in relatie tot diverse conserveringsvraagstukken, kunstenaarsinterviews en presentaties. Afsluitend was er een kijkje in de Duitse en Zwitserse keuken van nalatenschappen tijdens de tweedaagse bijeenkomst in Berlijn *Künstlernachlässe in Bibliotheken und Archiven* op 6 en 7 december 2018.

Het onderwerp is omvangrijk, zeer omvangrijk, en het veld is enorm groot. De vele kunstenaars, de ontelbare werken, de archieven vol unieke documenten, de betrokkenen, particulieren, specialisten, instellingen en niet te vergeten het publiek. Op geen enkele manier pretendeert dit verslag een volledig overzicht te geven van 'het veld' van

⁶ Leguit 2018.

⁷ www.philippevandenberg.be

⁸ www.rogerraveelmuseum.be en www.atelierrogerraveel.be

⁹ <https://thomas-schuetten-stiftung.de>

kunstenarsnalatenschappen. En toch hoop ik dat het enig inzicht geeft in het belang, de urgentie, de veelzijdigheid, de vraagstukken, bedreigingen, kansen en mogelijkheden.

In dit document beschrijf ik aan de hand van een model wat een kunstenaarsnalatenschap inhoudt. Dit model geeft de samenhang aan van de nalatenschap en bestaat uit de onderdelen huis, atelier, archief en brein. Ik beschrijf elk onderdeel en benoem de meest relevante ontwikkelingen in het veld en de belangrijkste spelers. Vervolgens geef ik een beeld van de omvang van het aantal nalatenschappen dat de komende jaren zal ontstaan en geef ik aan op welke verschillende manieren er naar selectie en acquisitie gekeken wordt en kan worden.

Hierna belicht ik in vogelvlucht de initiatieven en infrastructuur in enkele ons omringende landen: België, Duitsland, Zwitserland en Groot-Brittannië. Tot slot geef ik concrete aanbevelingen voor zowel het kunsten- en erfgoedveld als voor het Mondriaan Fonds. Deze aanbevelingen kunnen meegenomen worden bij mogelijke vervolggesprekken, beleid en plannen. Samenwerking, informatie en publiek zijn hierin de sleutelwoorden.

Als bijlage is er mijn inleidende artikel in kM 108, dat december 2018 geheel gewijd is aan kunstenaarsnalatenschappen. [Bijlage 2] De inleiding die ik voor dit nummer schreef is grotendeels gebaseerd op de rondetafelbijeenkomst bij het Mondriaan Fonds op 9 oktober 2018.

1.4 Conclusie

Het veldonderzoek naar kunstenaarsnalatenschappen heeft in het kort de volgende inzichten opgeleverd.

- Aandacht voor kunstenaarsnalatenschappen is in Nederland erg versnipperd en nergens structureel belegd.
- Er is nauwelijks tot geen aandacht voor de ensemblewaarde van een kunstenaarsnalatenschap;
- Het is moeilijk overzicht te krijgen welke kunstenaarsarchieven zich waar bevinden en wat het verwervingsbeleid van instellingen op dit gebied is.
- Musea zijn over het algemeen uiterst selectief, of beter 'afhoudend' ten aanzien van nalatenschappen.
- Er is behoefte aan meer samenwerking tussen instellingen op het gebied van kunstenaarsnalatenschappen.
- Er is behoefte aan informatievoorziening en begeleiding richting kunstenaars en beheerders/erfgenamen.
- Er is behoefte aan meer kennis en inzicht in de mogelijkheden van digitalisering.
- Er wordt nauwelijks gedacht in termen van publieksbereik en eindgebruikers.
- Voorzieningen in Nederland lopen achter vergeleken bij de ons omringende landen.
- De behoefte aan meer aandacht voor kunstenaarsnalatenschappen wordt in het veld breed gedeeld.

Opmerking: waar de mannelijke vorm gebruikt wordt, is vanzelfsprekend ook de vrouwelijke vorm bedoeld.

Joep van Lieshout (Ravenstein 1963 | top 50 no 8)
 'Een huis is een eigen wereld die je zelf creëert' (...) 'Ik houd van breed. Breed geeft ruimte' (...)
 'Ik verzamel kunst, kunst is belangrijk'.
https://youtu.be/rrSICu_5sxU nav project van Bureau Beyond (2006) in Leidsche Rijn.

https://youtu.be/rrSICu_5sxU

Niki was a great spirit and a great artist, and we hope to share her message with everyone.

The Niki Charitable Art Foundation was created by Niki de Saint Phalle and became officially active upon her death. It represents the artist's personal

From its collection, the Foundation makes artwork available to museums throughout the world for exhibitions. From 2000 to 2002, Niki gave generous donations both to the Sprengel Museum in Hanover, Germany and to the MAMAC in Nice, France. Collectively, these donations comprise about 500 sculptures and 500 graphic works of art. Niki made these donations, in part, to facilitate the creation of traveling exhibitions to ensure that the public would be able to see her art. The Foundation complemented these donations by lending additional works of art by Niki de Saint Phalle and Jean Tinguely.

The Niki Charitable Art Foundation owns the copyrights in works by Niki de Saint Phalle and authorizes exhibitions and publications about the artist and her artwork throughout the world. The Foundation seeks to promote and enhance the public's understanding of Saint Phalle's artwork, and provides research assistance, authorized restoration of her works, and

<https://vimeo.com/271312015>

2. Wat is een kunstenaarsnalatenschap?

Nalatenschap, bezittingen, schulden, rechten

Een nalatenschap of erfenis is het geheel van bezittingen én schulden dat een overleden persoon achter heeft gelaten. Dit vermogen kan positief of negatief zijn. Bij testament kan iedereen als erfgenaam worden aangewezen. Een erfenis kan worden aanvaard, of verworpen. Over de waarde van een erfenis moet erfbelasting worden betaald. Hierbij zijn vrijstellingen van toepassing. In het algemeen geldt: door het goed te regelen kan voorkomen worden dat erfgenamen voor (financiële) verrassingen komen te staan. Auteursrecht hoort ook bij de nalatenschap en gaat automatisch over op de erfgenamen (wettelijk en/of per testament aangewezen). Daarnaast bestaat er ook persoonlijkheidsrecht. De persoonlijkheidsrechten beschermen de persoonlijke band van de auteur of kunstenaar met het werk of de prestatie. Persoonlijkheidsrecht gaat niet automatisch over op de erfgenamen, dit moet via testament of codicil worden geregeld. Het auteursrecht en het persoonlijkheidsrecht vervallen 70 jaar na het overlijden van de maker.

Een nalatenschap is een privékwesie, die met wettelijke en juridische kaders is omgeven. Wat zich afspeelt in het particuliere domein, gaat verder niemand wat aan. Dat geldt ook voor een kunstenaarsnalatenschap. Echter, bij een kunstenaar zijn privé en werk nauw met elkaar verweven. Met zijn/haar werk is hij naar buiten getreden, heeft het zichtbaar gemaakt, tentoongesteld, verkocht. Een kunstenaar maakt werk om het aan anderen te laten zien, openbaar te maken, te delen. Dat is een wezenlijk onderdeel van zijn professie. Zonder publiek geen kunst.

Belangrijke vragen

Hieruit volgen de twee belangrijkste vraagstukken bij een kunstenaarsnalatenschap:

- a. Hoe kan een kunstwerk in een nalatenschap als kunstwerk optimaal functioneren? Hierin staan de afzonderlijke werken centraal, zoals ze door de kunstenaar zijn gemaakt en als zodanig zijn benoemd en aangemerkt.
- b. Welke betekenissen zitten er besloten in de kunstenaarsnalatenschap? Hierbij gaat het vooral om de nalatenschap als weerslag, resultaat van een kunstenaarsleven en het oeuvre. De tweede huid, jas, *Umfeld*, het particuliere dat nauw met het professionele is verbonden. Het onbekende in relatie tot het reeds bekende.

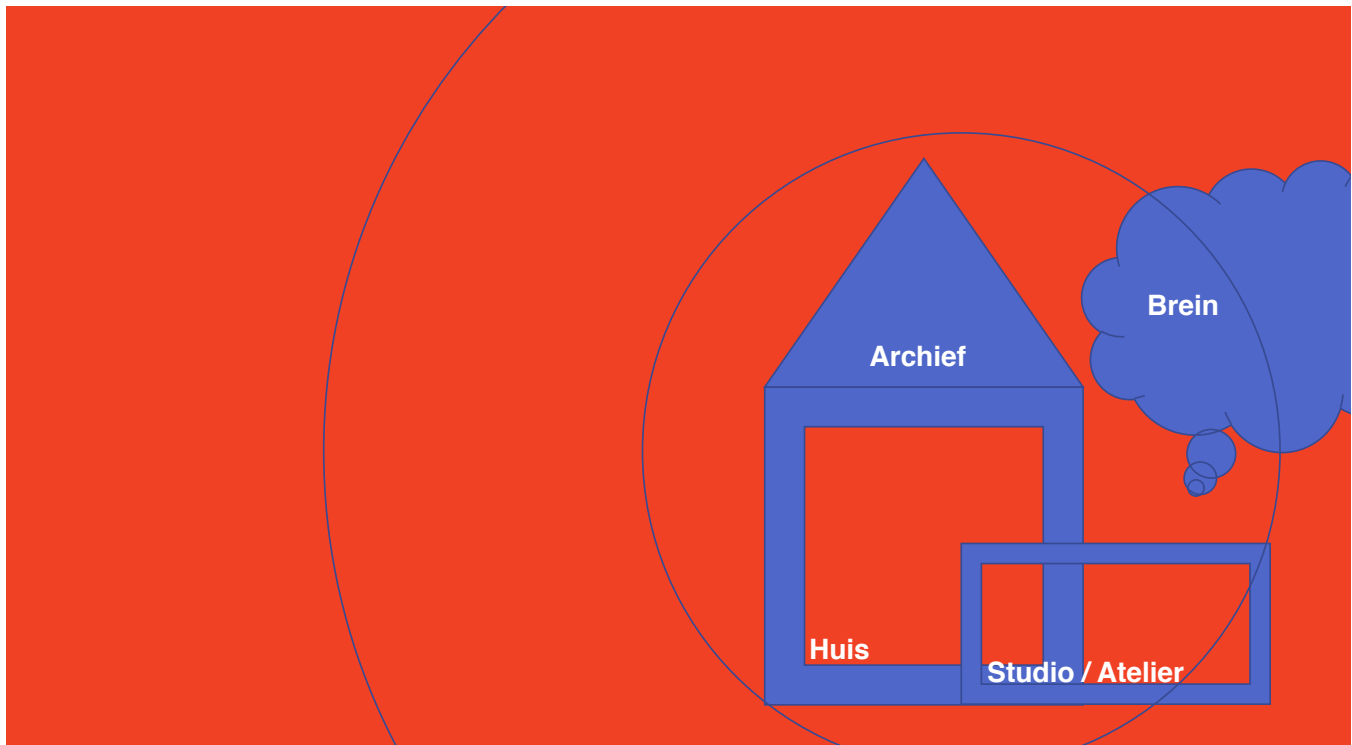
Vraag a is vaak de meest urgente. Er moet een praktische oplossing komen om de werken fysiek onder te brengen. En in het verlengde hiervan: wat is het doel met de werken?

Bij vraag b is vaak meer distantie gewenst in tijd en betrokkenheid. Met andere woorden: wanneer is het juiste moment om onderzoek te doen naar de nalatenschap en door wie kan het onderzoek het beste worden gedaan?

Bij beide vragen zijn meerdere benaderingen, mogelijkheden en oplossingen te bedenken. Ook is het belangrijk om deze twee vraagstukken in samenhang te zien. Er zijn meerdere samenwerkingen denkbaar (particulieren, instellingen, bedrijven, overheden, fondsen).

3. Het model huis, atelier, archief, brein

Om beleid ten aanzien van kunstenaarsnalatenschappen te ontwikkelen, moet je weten waar je het over hebt met elkaar. Hiervoor is een model ontwikkeld dat kan helpen bij het inzichtelijk maken van de diverse aspecten van een kunstenaarsnalatenschap.

Model 1, onderdelen van een kunstenaarsnalatenschap © Miriam Windhausen

In model 1 zijn vier termen benoemd waaruit een kunstenaarsnalatenschap bestaat: huis, studio/atelier, archief, brein. Deze woorden geven houvast bij het in kaart brengen van de verschillende onderdelen van een nalatenschap. Ook zijn ze behulpzaam bij het in beeld brengen van het bij een nalatenschap betrokken personen en instellingen. Het model verbeeldt het idee dat een nalatenschap een ensemble is van de materiële en immateriële bezittingen van een kunstenaar, dat gevormd wordt tijdens zijn leven, en met het overlijden van de kunstenaar overgaat naar zijn erfgenamen.

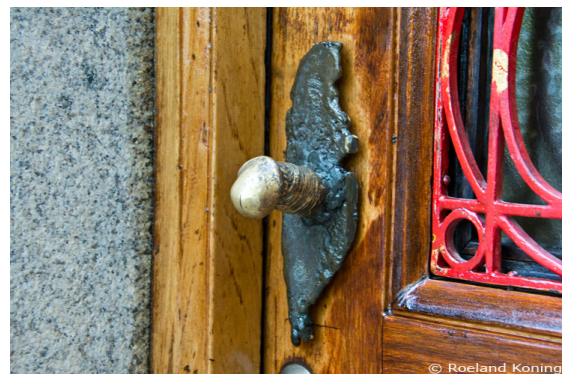
Het juridische ijkpunt hierbij is de stand van zaken op moment van overlijden, alsof de tijd even stil wordt gezet. Het culturele ijkpunt is wat ruimer op te vatten. Met name in het Duitse taalgebied wordt er ook over een *Vorlass* gesproken, wat een bewustzijn en vaak ook actieve houding met betrekking tot de (toekomstige) nalatenschap aangeeft. Met het erven van een kunstenaarsnalatenschap worden de erfgenamen verantwoordelijk voor het materiële en het immateriële deel. Zij moeten daarbij allerlei rollen en taken gaan vervullen waar ze niet altijd op voorbereid zijn, worden aanspreekpunt voor het veld (musea, galeries, onderzoekers) en moeten in naam van de kunstenaar inhoudelijke beslissingen nemen over de kunstenaar.

3.1 Huis: de woning van de kunstenaar

De woning is bij uitstek de privéruimte van de kunstenaar. Hier leefde hij, en mogelijk overleed hij hier ook. Hier omgaf hij zich met dierbaren en dierbare spullen. De woning is de uitdrukking van de kunstenaar als privépersoon en kan daarmee ook als artistieke uiting worden gezien. Het kan om één woning gaan, maar er kunnen ook meerdere woningen of verblijven zijn, in binnen- en buitenland.

‘Woning’ bestaat zowel uit het onroerende goed (huis en interieur), als het roerende goed (inboedel). Huis en/of interieur kunnen door de kunstenaar (mede) zijn ontworpen.

Tot de inboedel behoren de kunstwerken die door de kunstenaar zijn gemaakt en in huis staan, hangen of zijn opgeslagen. [zie voor de werken van kunstenaar in eigen bezit verder bij atelier/studio] Vaak heeft een kunstenaar ook kunstwerken van anderen in bezit. De meeste kunstenaars beschikken over een uitgebreide bibliotheek die nauw verbonden is met werk en leven.

Kunstenaar Aatje Veldhoen (1934-2018) voor zijn huis aan de Wittenburgergracht in Amsterdam. Foto's Venus Veldhoen (l en r.o.) en Roeland Koning (r.b)

Woningen van kunstenaars (en schrijvers) kunnen een grote aantrekkingskracht uitoefenen op het publiek. Men kan er het gevoel krijgen de kunstenaar dichtbij te ervaren (genius loci; ‘geest van de plek’).

Voorbeelden

- Museum het Rembrandthuis, Amsterdam. www.rembrandthuis.nl
- Witsenhuis, Oosterpark Amsterdam. In beheer bij RCE.
<https://monumentaleinterieurs.nl/artikelen/het-witsenhuis-amsterdam>
- Villa 'De Vlerken' in Bergen, door Piet Kramer in 1921 gebouwd voor Charley Toorop. De villa is Rijksmonument, nog in bezit van de erven Fernhout/Toorop en niet open voor publiek. Het oorspronkelijke interieur is ontworpen door Berlage en Rietveld en het huis heeft een uitzonderlijke culturele waarde als centrum voor het kunstenaarsleven in het interbellum. www.monumenten.nl/monument/41197
- Twee jaar later (1923) maakte Theo van Doesburg, samen met Cornelis van Eesteren het baanbrekende ontwerp voor *Maison d'artiste*, dat alleen in maquettevorm bestaat.
- Van Doesburghuis Meudon, eigendom van de staat (RCE), beheerd door Stichting het Van Doesburg Huis. www.vandoesburghuis.com
- Huis en atelier van Roger Raveel in Machelen aan de Leie www.atelierrogerraveel.be

De website <http://www.artiststudiomuseum.org> verzamelt informatie van voormalige kunstenaarshuizen en ateliers in Europa die een museale functie hebben. Hierbij zijn 6 Nederlandse kunstenaarshuizen/ateliers aangesloten: Studio Dick Bruna, Centraal Museum Utrecht; Museum Tromp's Huys (Betzy Akersloot-Berg), Vlieland; Rembrandthuis, Amsterdam; Atelierrmuseum Jac Maris, Heumen; Villa Mondriaan, Winterswijk; De Mesdagcollectie, Den Haag.

- Het Centraal Museum Utrecht is betrokken bij de bestemming van het woonhuis van outsiderkunstenaar Bertus Jonkers (1920-2001)
- Het woonhuis van letterontwerper Gerard Unger (1942-2018) en sieradenexpert Marjan Unger (1946-2018) dat door architect Mart van Schijndel is verbouwd is overgedragen aan Vereniging Hendrick de Keyser.

Het veld

Culturele instellingen: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (monumenten en historische interieurs). www.monumentaleinterieurs.nl

Vereniging Hendrick de Keyser, www.hendrickdekeyser.nl

Literatuur

'Kunst op reis. Waar leefden kunstenaars. Op reis naar de plekken waar zij hun stempel drukten', *NRC Handelsblad*, diverse auteurs 2018.

Ella Reitsma, *Het huis van de kunstenaar, herinneringen aan een leven*, AUP 2001.

Harrie Schuit (red), *Behoud van binnen. Preventieve conservering van interieurs*, WBooks & RCE.

3.2 Atelier / studio: de werkplek van de kunstenaar

Het atelier is als werkplek van de kunstenaar de ruimte van waaruit zijn professionele praktijk gestalte kreeg. Hier kwam het werk tot stand, werd geëxperimenteerd, kende het werk verschillende stadia, werden werken voltooid, niet voltooid, goed, of niet goed bevonden. Hier werden gasten ontvangen, werken verkocht, selecteerden museum-

directeuren de mooiste stukken en werden tentoonstellingen geconcipeerd. In het atelier – vroeger wellicht meer een mystiek heiligdom dan tegenwoordig, maar nog steeds vaak uiterst persoonlijk - werd vaak tot het laatst toe gewerkt. Het laatste onvoltooide werk op de ezel is daarvan vaak de symbolische materiële getuigenis. In het atelier staat de materialiteit van het kunstenaarschap centraal. Dat betreft gereedschappen en materialen en ook de werkwijze, de manier waarop de kunstenaar met deze materialen omging. Het ambachtelijke ging hier een verbinding aan met de artistieke gedachte, de noeste arbeid met de inspiratie. Bij het overlijden van de kunstenaar blijven de materiële getuigenissen over als verwijzing naar het concrete en het magische van het kunstenaarschap.

Het gebruik en de functie van een atelier kan per discipline sterk verschillen en is in de tijd ook sterk aan het veranderen. Een schildersatelier ziet er anders uit dan een beeldhouwersatelier. Een fotograaf of videokunstenaar, gebruikt een fotostudio, of werkt voornamelijk op locatie. Veel kunstenaars gebruiken digitale apparatuur voor het maken en bewerken van beelden. Het herleiden van werkwijze en materiaalgebruik vraagt daarbij andere benaderingen en inzichten.

Aan de opleiding Conservering en restauratie van de UvA wordt onderzoek gedaan naar (efemeer) materiaalgebruik in hedendaagse kunstwerken. Naast technische informatie, richt men zich ook op de 'choreografie' van het maakproces en hanteert men methodes van 're-enactment' om inzichten te verkrijgen. Het gaat hierbij om een interdisciplinaire interpretatie van de materialiteit, betekenis, gebruik en functie van objecten.

Het atelier van Klaas Gubbels (1934) op landgoed Lichtenbeek in Oosterbeek, bij Arnhem. Foto's Lieneke Hulshof (boven), Geldersch Landschap & Kastelen (li.o) en Michiel van Nieuwkerk (r.o).

Locatie van het atelier

Het atelier kan zich in, naast, of in de directe omgeving van het huis van de kunstenaar bevinden. Niet zelden gebruikt een kunstenaar een ruimte in een ateliercomplex (bijvoorbeeld een voormalig schoolgebouw). Andere externe werkplekken kunnen zijn: grafische werkplaatsen, glasblazerijen, bronsgieterijen, filmstudio's, fotolabs, grote werkplaatsen, schuur, loods en industriële ruimtes waar installaties worden gemaakt. Kunstenaars werken soms jarenlang op dezelfde plek, anderen maken gebruik van wisselende atelierlocaties of artist-in-residence mogelijkheden, of hebben een vast atelier in het buitenland. Soms is een atelier of atelierwoning een speciaal voor dit doel ontworpen gebouw, door de kunstenaar zelf, of door een architect. Of het bevindt zich in een bijzonder historisch gebouw, zoals het atelier van André Volten in het poortgebouw van het voormalige Asterdorp in Amsterdam-Noord. Ateliers kunnen ook achtereenvolgens door meerdere kunstenaars zijn gebruikt (het atelier in het Witsenhuis werd voor Willem Witsen door George Hendrik Breitner gebruikt en in het atelier van Carel Willink aan de Ruysdaelkade – een gemeentelijk monument - werkte eerst Jan Sluijters). Veel hedendaagse kunstenaars gebruiken werkplaatsen, loodsen of oude fabriekspanden en sommigen staan ambivalent of afwijzend ten opzichte van het romantische idee van een atelier.¹⁰

Atelier van Lieshout, Keileweg Rotterdam. Foto Wikimedia

Inboedel atelier / opslag werken

De inboedel van het atelier (welke hoedanigheid deze ook heeft) verwijst direct naar het maakproces en de materiele praktijk van de kunstenaar. Het kan een schat aan informatie bevatten, ook als er weinig objecten en voorwerpen zijn.

Tevens kan een atelier dienstdoen als opslag en 'handelsvoorraad' van werken. Soms heeft een kunstenaar nog elders een opslagruimte voor het werk (bijvoorbeeld bij een professionele kunstopslag)

¹⁰ Davidts en Paice, 2009.

Bertien van Maanen (1942) bekijkt en selecteert foto's uit haar archief. Still uit filmportret van Mijke de Jong voor *Hollandse Meesters in de 21-ste eeuw*.

Kunstwerken in eigen bezit

Huis, atelier en archief omvatten de fysieke nalatenschap van de kunstenaar.

Een belangrijk onderdeel van de fysieke nalatenschap zijn de kunstwerken in eigen bezit.

Deze kunnen zich op diverse locaties bevinden: huis, atelier, opslag, uitgeleend aan familie of vrienden, in consignatie bij een galerie, in bruikleen bij een kunstuitleen of museum.

Een overzicht hiervan geeft inzicht in:

- welke werken in eigen bezit zijn gebleven
- onbekende werken (niet eerder gepubliceerd, tentoongesteld, of recent gemaakt)
- omvang totale oeuvre
- waarde van het eigen bezit aan kunstwerken (bijv. ivm erfbelasting)

Het kan zijn dat werken niet zijn verkocht omdat er zich geen koper voor gemeld heeft. Niet zelden heeft de kunstenaar werken voor zichzelf gehouden, vanwege een bijzondere betekenis. Soms is er een aparte collectie gevormd voor of door de partner van de kunstenaar.

Het veld

Universiteit van Amsterdam, afdeling conservering en restauratie

www.uva.nl/disciplines/conservering-en-restauratie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, www.cultureelerfgoed.nl

Universiteit van Amsterdam, technische kunstgeschiedenis, prof. dr. Erma Hermens

Universiteit Utrecht en Universiteit van Amsterdam, prof. dr. Sven Dupré

Rijksuniversiteit Groningen, prof. dr. Ann-Sophie Lehmann

Netherlands Institute for Conservation, Art and Science (NICAS) www.nicas-research.nl

Onderzoeksschool kunstgeschiedenis: Atelierpraktijk en geschiedenis van de kunstproductie;

www.onderzoeksschoolkunstgeschiedenis.nl

Literatuur

Bruijn, Hans de, Riëlle Boerland en Mart. Warmerdam, Joost Zwagerman, *Atelier. 90 kunstenaarsportretten*, 2014.

Davidts, Wouter en Kim Paice, *The fall of the studio. Artists at work*, 2009.

Reijnders, Frank, 'De tussenkomst van het atelier', *De Witte Raaf* 16 (2001) 94, pp. 17-20.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

De RCE beheert de kunstwerken van het Rijk. Dat zijn er ruim 100.000. De RCE verwerft (via schenkingen) kunstwerken die van nationaal cultuur- of kunsthistorisch belang zijn. Dit kan via de fiscale 'kwijscheldingsregeling' waarmee (een deel van) de erfbelasting betaald kan worden door het schenken van kunst, of zonder regeling. In de Erfgoedwet is bepaald dat dat als een eigenaar geen zorg kan dragen voor objecten en collecties van hoge kwaliteit en deze voor Nederland verloren dreigen te gaan de Staat deze objecten in de rijkscollectie kan opnemen. Een voorwaarde is wel dat de eigenaar de objecten onbezwaard en zonder voorwaarden overdraagt. De RCE beraadt zich momenteel op de toekomstige opgave met betrekking tot nalatenschappen en de Erfgoedwet.

Enkele nalatenschappen die in het verleden aan de RCE zijn overgedragen: Dolf Henkes (3535 werken, schildersezels en -kisten, boeken, kunstcollectie, archief, vermogen)¹¹, Peter Struycken (in 1969 schenking van vroege studies, schetsen en tekeningen aan RBK; archief werk in opdracht in 2000 aan RKD; bestandscatalogus schenking Peter Struycken in 1996 uitgegeven), Ad Dekkers (geschonken door Struycken die zijn nalatenschap beheerde), Lucebert (2006 grote schenking van Stichting Lucebert van bijna 200 schilderijen en meer dan 2000 werken op papier). Professioneel beheer en doorbruiklenen zijn belangrijke argumenten van schenkers. Soms betreft het een huis van een kunstenaar, zoals het huis van Willem Witsen (Oosterpark Amsterdam) en Theo van Doesburg (Meudon).

3.3 Archief: de documenten van leven en werk

Het archief van de kunstenaar bevat alle documenten die betrekking hebben op het leven en het kunstenaarschap. Net zoals er in het huis geen onderscheid gemaakt wordt tussen privé en professie, gebeurt dat in het archief ook niet (altijd). Vanzelfsprekend is er binnen objecten en documenten een hiërarchie aan te brengen, het ene document is belangrijker dan het andere, maar voor wat betreft de nalatenschap is het van belang om alles in samenhang te beschouwen. De kunstenaar kan zelf keuzes maken in moment en mate van openbaarheid.

Alles op papier behoort tot het archief: administratie, briefwisselingen, correspondentie, documenten en ook foto's en (ontwerp)schetsen en -tekeningen.

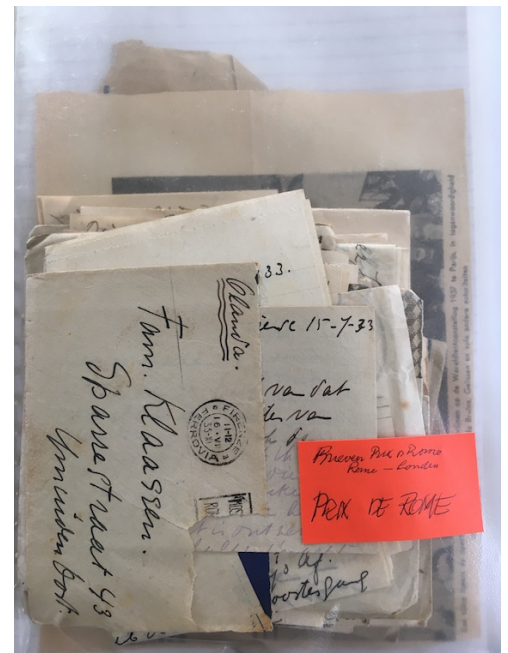
In 2007 schrijft Charles Jeurgens (hoogleraar archiefwetenschap aan de UvA): 'Hoe overduidelijk de cultuurhistorische waarde van een particulier archief ook is, er is geen wet die de eigenaar verplicht er goed voor te zorgen, laat staan het over te dragen.'¹²

In 2011 wordt duidelijk dat er geen extra overheidsbudget beschikbaar komt voor de registratie, het behouden, acquireren en toegankelijk maken van particulier archief. Het is aan de archiefinstellingen zelf om serieus werk te maken van een betere balans in de collectievorming en van een serieuzere aanpak van de acquisitie van particuliere archieven.¹³ Het is de taak van de archiefbeherende instellingen om de archiefvormers bewust te maken van het belang van hun archieven en goede contacten met hen te leggen.

¹¹ <http://www.collectienederland.nl/rudolph-lukas-johannes-dolf-henkes/> en dolfhenkes.com

¹² Jeurgens 2007, p.29

¹³ Mars, Twan, *Particuliere Archieven op de kaart. Plan van aanpak*, 2016

Schetsboeken en correspondentie uit het archief van Nel Klaassen (1906-1989) en Jaap Bouhuys (1902-1983) dat particulier wordt beheerd in de voormalige atelierwoning van het kunstenaarspaar in Zandvoort. Foto's Miriam Windhausen.

Lies Netel schrijft in haar proefschrift *Het archief als bron van (kunst)historische herinnering*: 'het is [...] van groot belang dat bij transformatie van de oorspronkelijke plaats van het archief naar een andere deze sporen [zoals het gebruik van verschillende schrijfmiddelen, notities, mappen of omslagen] bewaard blijven. Dit zijn essentiële handvaten voor wetenschappelijk onderzoek.¹⁴

Archiefinnovatie en aandacht voor particuliere archieven

Op het gebied van innovatie en samenwerking is er is veel gaande in de archiefsector. Duurzaamheid, digitalisering en toegankelijkheid zijn hierbij sleutelwoorden. Van 2013-2016 liep het landelijke programma Archief2020 waarin veel is uitgewisseld en in projecten tot stand is gebracht. Een van de projecten binnen het programma 'Documenteren van de samenleving' was Particuliere archieven op de kaart (PAK), dat resulteerde in een kennisplatform over particuliere archieven (met name gericht op professionals). Er zijn richtlijnen beschikbaar voor (digitale) archiefvorming voor particulieren (niet specifiek voor kunstenaars).¹⁵

KIA (Kennisnetwerk Informatie en Archief) brengt kennis samen in de informatie-, archief- en erfgoedsector. KIA richt zich op actieve samenwerking en delen van kennis via interactieve platforms.

¹⁴ Netel 2018, pp. 335-336.

¹⁵ Schaap 2018.

RKD, Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis (www.rkd.nl) is de belangrijkste instelling met betrekking tot archieven van Nederlandse kunstenaars.

In de vele jaren van zijn bestaan is het RKD steeds selectiever geworden in welke archieven verworven worden en welke niet. In beginsel verwerft men nu archieven van Nederlandse kunstenaars die van 'nationaal en internationaal' belang zijn en verzameld worden door Nederlandse musea. Representatie door belangrijke galeries speelt hierbij ook een rol. Daarnaast worden ook archieven verzameld die de context weergeven waarin kunstenaars werkzaam waren, zoals van kunsthandels en galeries.

Het RKD ziet zijn publieksfunctie vooral gerealiseerd via intermediairs als musea en onderzoekers. Het acquisitiebeleid is niet gericht op keuzes met betrekking tot diversiteit (man/vrouw, landelijke spreiding, herkomst, etc).

Het RKD heeft geen specifieke richtlijnen opgesteld voor kunstenaars over hoe zij het beste hun archief kunnen vormen, zowel het materiële archief als het immateriële, digitale archief. In het verleden heeft het RKD wel een pilot gedaan waarbij kunstenaars zelf hun archief/kunstwerken in een database invoerden. Dit leverde te weinig resultaat op om mee door te gaan. RKD stelt geen hoge eisen aan digitale voorbereiding, zolang het nauwkeurig en overzichtelijk is, is een xcell-bestand of desnoods een kaartenbak voldoende.

In het geval van een mogelijk relevant archief bekijkt de archivaris ter plekke de betekenis en inhoud ervan. Hierbij worden geen andere disciplines betrokken (fotograaf, digitaal deskundige, expert video, restaurator, technisch kunsthistoricus). De primaire aandacht gaat uit naar het archief. In zeer specifieke gevallen, maar dan moet het wel zorgvuldig zijn voorbereid, wordt ook de gearchiveerde context van het atelier meegenomen.¹⁶

Gemeentelijke en provinciale archieven verwerven ook particuliere archieven, hoeveel kunstenaarsarchieven daartussen zitten is niet bekend. In het kader van dit veldonderzoek is geen zicht verkregen op de omvang en werkwijze van gemeentelijke en provinciale archieven in relatie tot kunstenaarsarchieven en –nalatenschappen.

Musea: Alleen de (grootste) musea die een archiefspecialist in dienst hebben zijn voldoende toegerust om archieven aan te nemen, te ontsluiten, te beheren. Wel vindt er samenwerking plaats met archiefbeherende instellingen, zoals bij de verwerving van het literaire en persoonlijke archief en een kerncollectie van 17 kunstwerken van Jan Wolkers door de Universitaire Bibliotheken Leiden en Museum De Lakenhal Leiden.¹⁷

LIMA neemt op het gebied van behoud, verspreiding en onderzoek van mediakunst een belangrijke positie in. LIMA is ook direct betrokken bij kunstenaarsarchieven: Marina Abramovic, Nan Hoover, Stansfield Hooijkaas, Servaas, The Vasulkas. Het betreft hier stichtingen, met allemaal hun eigen aanpak. Het archief van Marina Abramovic bijvoorbeeld, wordt door LIMA beheerd en is door hen in kaart gebracht, met steun van RKD en Kunstacademie in Düsseldorf.

¹⁶ Zoals bijvoorbeeld bij het archief van JCJ Vanderheyden.

¹⁷ Met steun van Mondriaan Fonds regeling incidentele aankopen.

LIMA is pleitbezorger van een media-specifieke aanpak en meer aandacht voor born digital erfgoed. Ook is LIMA voorstander van open en dynamische archiefvorming om (technische, restauratie-specifieke en opstelling gerelateerde) informatie te kunnen koppelen aan de broninformatie van de kunstenaar. www.li-ma.nl

LIMA digitaliseert kwetsbaar analogo digitaal erfgoed. Foto li-ma.nl

Het Nieuwe Instituut ([HNI](http://www.hni.nl)) vervult een aantal taken op het gebied van design, digitale cultuur, architectuur en stedenbouw. Het is:

- Museum voor Architectuur, Design en Digitale Cultuur
- Rijksarchief voor Nederlandse Architectuur en Stedenbouw
- Agentschap voor Architectuur, Design en Digitale Cultuur

Het heeft alleen een taak in archiefbewaring op het gebied van Nederlandse architectuur en stedenbouw. Op het gebied van design en digitale cultuur ontbreekt (vooralnog) een erfgoedopdracht. Enkele succesvolle initiatieven op het gebied van designerfgoed zijn door verschuivende verantwoordelijkheden van koepelorganisaties gestopt. Zo was er bijvoorbeeld De Stichting Nederlands Archief Grafisch Ontwerpers ([NAGO](http://www.nago.nl)) dat in 1992 is opgericht met als doel om de archieven van Nederlandse of in Nederland wonende grafisch ontwerpers te verwerven, te ontsluiten en te behouden. NAGO is in 2014 opgeheven. Een aantal van de taken van NAGO is overgedragen aan het [Wim Crouwel Instituut](http://www.wimcrouwel.nl) en de archieven (op de nog beschikbare website van NAGO worden er 25 genoemd) zijn overgedragen aan de [Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam](http://www.bijzonderecollecties.nl). NAGO heeft in 2007 onder BNO-leden de *Beknopte handleiding archiveren voor ontwerpers* verspreid.

[NOA](http://www.noa.nl), het Nationaal Ontwerp Archief, geeft een centraal overzicht van het verspreide Nederlandse ontwerp-erfgoed in samenwerking met RKD. NOA was verbonden aan Premsele, het Nederlands Instituut voor Design en Mode, dat bestond van 2003-2012. Met het opheffen van Stichting Premsele is de archief- en erfgoedtaak gestopt. Overige activiteiten zijn overgegaan naar Het Nieuwe Instituut.¹⁸

¹⁸ Het Nationaal Ontwerp Archief (NOA) was een centraal digitaal overzicht van de verspreide collectie ontwerp-erfgoed in Nederland. Archieven, museale collecties en biografische gegevens van 500 Nederlandse ontwerpers,

Modekern is in 2011 opgericht als samenwerkingsverband tussen ArtEZ, Gelders Archief en Museum Arnhem op het gebied van modearchieven van Nederlandse modeontwerpers. Op de website worden verworven archieven vermeld die van Piet Paris en Spijkers en Spijkers. Sinds 2017 is een aantal activiteiten teruggeschroefd vanwege beperkte financiële middelen. www.modekern.nl

Nederlands Fotomuseum Rotterdam Het Nederlands Fotomuseum beheert meer dan 150 archieven van historische en eigentijdse fotografen, waaronder de complete archieven van Ed van der Elsen, Aart Klein en Cas Oorthuys. De database is verbonden met de kunstenaarsdatabase van het RKD. Daarnaast bezit het Fotomuseum een omvangrijke collectie foto's en een gespecialiseerde bibliotheek en restauratieatelier. Het is daarmee een instituut waar op het gebied van nalatenschappen veel aspecten samenkomen: archief, werk, kennis en beheer. www.nederlandsfotomuseum.nl

Sculptuur Instituut (onderdeel van Museum Beelden aan Zee) is een kennisinstituut op het gebied van sculptuur in Nederland. Het bezit een gipsotheek die gevormd is vanuit de nalatenschappen van Mari Andriessen en Cor Hund en een omvangrijke bibliotheek. Het Sculptuur Instituut digitaliseert archiefmateriaal uit particuliere archieven van beeldhouwers en sculptuurcritici, zoals van Ben Joosten en Ed van Teeseling. www.sculptuurinstituut.nl

De activiteiten en collecties van EYE Filmmuseum en het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid zijn hier buiten beschouwing gelaten, maar zijn zeker de moeite waard om erbij te betrekken.

Literatuur

Linssen, Sandra (red.), *Het Innovatienetwerk. Vier jaar Archief 2020 en AIDO*, 2016.

Nationale Strategie Digitaal Erfgoed, NDE 2015

https://www.netwerkdigitaalerfgoed.nl/wp-content/uploads/2018/02/Nationale_Strategie_Digitaal_Erfgoed_MinOCW.pdf

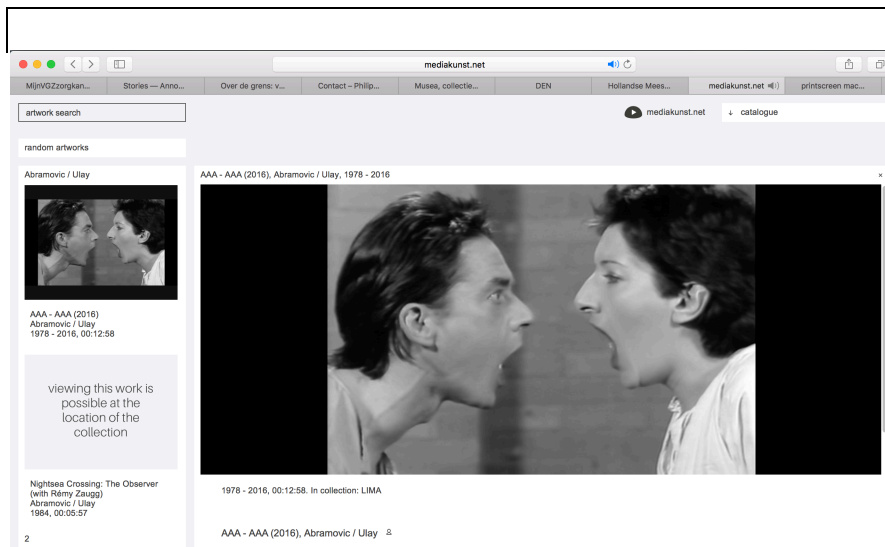
Mulder, Arjen, *Een stuk van mij gaat een paar keer. Over kunst en documentatie*, 2014.

Netel, Lies, *Marianne van der Heijden (1922-1998). Het archief als bron van (kunst)historische herinnering*, Maastricht 2017 (proefschrift)

Wijers, Gaby en Hannah Bosma, *Born digital cultureel erfgoed is bedreigd erfgoed*, DEN en LIMA, 2015. Ook als PDF beschikbaar.

Document of kunst? In een kunstenaarsarchief bevinden zich ook vaak schetsen, schetsboeken en ontwerptekeningen en voorstudies. Ze kunnen grote artistieke waarde bevatten en zijn vaak uiterst kwetsbaar. Wat is de beste plek hiervoor, een museum of een archief?

galeries, verenigingen, bureaus en bedrijven zijn erin te vinden. Het NOA geeft talloze betekenisvolle dwarsverbanden en verwijzingen naar erfgoedinstellingen, archiefinventarissen, museumcollecties en afbeeldingen. (bron: <https://premsela.hetnieuweinstituut.nl/noa>)

LIMA stelt collectie mediakunst van Frans Hals Museum, Van Abbemuseum, Stedelijk Museum Amsterdam, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en LIMA. beschikbaar via mediakunst.net
De video's zijn online af te spelen

Digitalisering cultureel erfgoed

Collectienederland.nl en Europeana.eu

Er gebeurt veel op het gebied van het digitaal beschikbaar maken van kunst- en erfgoedcollecties in Nederland. Een database waar een deel van deze collecties bij elkaar komt, zoals collectienederland.nl functioneert echter nog niet optimaal. Directe informatie (van de collectiebeherende instellingen) is vermengd met indirecte informatie (van RKD of provinciale databases als CollectieGelderland.nl). Alle informatie uit deze databases wordt doorgelinkt naar de Europese database Europeana.eu

DEN, Digitaal Erfgoed Nederland is het kennisinstituut voor cultuur en digitalisering. DEN richt zich op de breedte van zowel het erfgoed- en kunstenveld met de vraag hoe digitalisering kan bijdragen aan de maatschappelijke relevantie van deze sectoren. DEN vervult een rol in sectoroverstijgende kennisdeling en innovatie. www.den.nl
DEN participeert in NDE, Netwerk Digitaal Erfgoed.

NDE is in 2014 ontstaan op initiatief van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het netwerk kent vijf landelijke knooppunten (Koninklijke Bibliotheek, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, KNAW Humanities Cluster en het Nationaal Archief)

De activiteiten binnen het Netwerk Digitaal Erfgoed zijn geënt op de Nationale Strategie Digitaal Erfgoed. Deze strategie richt zich op zichtbaarheid, houdbaarheid en bruikbaarheid van digitaal erfgoed. www.netwerkdigitaal erfgoed.nl

Digitale nalatenschap en Digital born erfgoed

Er is (nog) geen eenduidige aanpak met betrekking tot digitale documenten, zoals digitale correspondentie (emailverkeer, digitale brieven en scans). Het RKD ontvangt wel eens een 'stickie' bij een archief en zet dat dan over op een harde schijf of server, maar vraagt niet actief naar digitale correspondentie. Voor LIMA is dat anders: zij hebben doorlopend te maken met digitale bestanden, zowel wat archiefmateriaal als wat de kunstwerken zelf betreft. Zij hebben veel kennis in huis over digitale bestanden en de bijbehorende (verouderde) hard- en software.

Afhankelijk van de werkwijze van de kunstenaar zal het aandeel digitale bestanden in zijn nalatenschap groot of minder groot zijn. De omvang en de betekenis ervan is ook bij een individuele kunstenaar niet in één oogopslag vast te stellen. Wat staat er op de harde schijf van de oude computer op zolder? En op de doos met floppy discs die wordt aangetroffen? Het kan om belangrijke informatie en documenten gaan, en zelfs om (delen van) kunstwerken.

Hier is zeer specialistische kennis vereist. Al bij het opstarten van een oude computer kan informatie verloren gaan! Vooral 'digital born erfgoed' (waar geen analoge equivalent van bestaat en ook niet in veelvoud is verspreid) is bedreigd erfgoed. In de brochure 'Digitaal cultureel erfgoed is bedreigd erfgoed' geven Wijers en Bosma¹⁹ voor de domeinen kunst, film, fotografie en architectuur aanbevelingen om digitaal cultureel erfgoed veilig te stellen. Opvallend is dat er in de kunstgeschiedenis veel waarde wordt toegekend aan papieren documenten en briefwisselingen en dat er nog geen duurzame aanpak is om de digitale correspondentie van en aan kunstenaars veilig te stellen. Schriftelijke bronnen geven zeer veel context en informatie.

Archieven ontwerpers en vormgevers; design

Voor de designarchieven is deze urgentie recent benoemd in een alarmbrief vanuit de Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers (BNO) aan de Minister van OCW.²⁰ Hierin wordt de noodzaak om archieven van ontwerpers te behouden onderbouwd met argumenten als: belang Dutch Design wereldwijd, kwaliteit designopleidingen, tentoonstellingen over design in Nederlandse musea, designevenementen en belangstelling van het publiek. Samenvattend het economisch, cultureel en toeristisch belang van Nederlands design. In de alarmbrief stelt men voor om binnen de bestaande infrastructuur (mogelijk doelt men op HNI en RKD_MW) te komen tot een structurele oplossing voor de designarchieven.

¹⁹ Wijers en Bosma, 2015.

²⁰ BNO 13.11.2018, mede namens Het Nieuwe Instituut, Louis Kalf Instituut Eindhoven, Wim Crouwel Instituut.

3.4 Het brein: de kennis, gedachten en herinneringen van de kunstenaar

Wat tot de immateriële nalatenschap behoort is moeilijker vast te stellen. Het is immers niet tastbaar en zichtbaar. Beschouwd vanuit het oogpunt van bezit betreft het vooral het auteursrecht en persoonlijkheidsrecht. Maar op het gebied van herinneringen, gedachtengoed, verhalen, gaat het om veel meer dan alleen dat.

De tragiek van de dood wordt misschien wel het meest duidelijk in dit immateriële deel. Met zijn overlijden is het creatieve brein en het geheugen van de kunstenaar verdwenen. Daar waar bij de materiële onderdelen van de nalatenschap (samengevat in huis, atelier en archief) de situatie bij het overlijden een gestolde werkelijkheid wordt – er blijft bestaan wat er op dat moment is – is bij dit deel van de nalatenschap de belangrijkste bron van informatie van het ene op het andere moment verdwenen.

Het vastleggen van verhalen en herinneringen, het stellen van vragen die nooit gesteld werden/konden worden, de vraag aan de kunstenaar ‘wat wil je nog kwijt ten aanzien van je werk en leven’, het kan allemaal ingehaald worden door de tijd; met het overlijden van de kunstenaar is er een eind gekomen aan het genereren van dit soort bronneninformatie. Een mooi voorbeeld is de film ‘Het voorval – Armando en de mythe’ (2018), een documentaire zoektocht naar antwoorden op een voorval dat een essentiële rol speelt in het werk van Armando. Deze film werd gemaakt door Sjors Swierstra en Roelof Jan Minneboo en kwam tot stand kort voordat de kunstenaar in juli 2018 overleed. Of de film over Ger Lataster en zijn vrouw, gemaakt door zijn zoon en schoondochter ‘Niet zonder jou’ (2010) die de worsteling van de ouder wordende kunstenaar met het leven en zijn werk intiem verbeeldt.

Still uit ‘Het voorval - Armando en de mythe’ (2018) over de herinneringen van Armando aan zijn jeugd tijdens de oorlogsjaren in de bossen bij Amersfoort.

“Bij archiefinnovatie denk ik niet zo zeer aan een gedeelde voorziening, maar wel aan het belang om te delen hoe je dingen aanpakt en inricht. Juist daarmee wil ook het nieuw gevormde Archiefcollectieplatform rond particuliere archieven graag verder; het verbinden van experts, meer uitwisseling en beter samen- werken. Een uitdaging is ook om ‘te vangen’ wat in de hoofden van mensen zit.” - Afelonne Doek, IISG²¹

Dit ‘vangen’ wat in hoofden van mensen zit, kan op allerlei manieren, waarbij het interview, gesprek of film de belangrijkste vormen zijn.

Oral history

Het Huizinga Instituut geeft de volgende omschrijving: ‘*Oral history* is een vorm van geschiedschrijving die is gebaseerd op retrospectieve herinneringen van ooggetuigen, meestal aan de hand van interviews. Tot dit werkveld hoort ook de reflectie op de ontwikkeling van de discipline, op interviewen als methode, op de relatie tussen interviewer en geïnterviewde en op de werking van het geheugen.’²² Vervolgens worden als belangrijkste functies van *oral history* genoemd: geschiedschrijving, democratisering, erkenning en wetenschappelijke onderzoeksmethode.

De immateriële nalatenschap is gerelateerd aan:

- herinneringen van betrokkenen
- kunstinhoudelijke betekenis
- inspiratie voor andere makers

Veld

Huizinga Instituut, Onderzoekschool voor Cultuurgeschiedenis, werkgroep oral history.

www.huizingainstituut.nl/werkgroep-oral-history/wat-is-oral-history/

Amsterdam School for Heritage, Memory and Material Culture (AHM), Onderzoeksgroep

Oral History, ahm.uva.nl/content/research-groups/oral-history/oral-history.html

Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (Arnhem), www.immaterieelerfgoed.nl

De beeldende kunsten vallen niet direct onder een van de domeinen die in het Unesco-verdrag voor immaterieel cultureel erfgoed worden onderscheiden. Mogelijk zijn er wel raakvlakken met betrekking tot het immateriële deel van het kunstenaarschap.

²¹ Linssen 2016, p.30

²² www.huizingainstituut.nl/werkgroep-oral-history/wat-is-oral-history/

4. Omvang nalatenschappen en selectie kunstenaars;

Hoeveel kunstenaars zijn er in Nederland werkzaam, hoe groot is hier binnen de groep oudere kunstenaars en hoeveel nalatenschappen ontstaan er de komende jaren? En op welke manieren kunnen belangrijke nalatenschappen worden geselecteerd om behouden te blijven voor het Nederlandse cultureel erfgoed?

Cijfers

Het CBS geeft de volgende cijfers: In Nederland zijn in 2017 15.000 beeldend kunstenaars werkzaam.²³ BKNL stelt het gemiddelde van verschillende onderzoeken op 15.500. Over de jaren 2014, 2015 en 2016 is gemiddeld 45% ouder dan 55 jaar, dus ongeveer 7.000.²⁴ Het feit dat het CBS kunstenaars boven de 65 jaar niet meeneemt in het onderzoek is aanleiding om het totaal aantal werkzame kunstenaars en het aantal oudere kunstenaars naar boven bij te stellen.²⁵ (een kunstenaar gaat niet met pensioen...) (Ter vergelijking, van de gehele bevolking is 24% ouder dan 55 jaar.)

Overige tendensen zijn dat er de laatste jaren meer vrouwelijke kunstenaars (bijna 60%) zijn dan mannelijke en dat steeds meer kunstenaars een migratieachtergrond hebben (25%).²⁶ Van 7.000 kunstenaars ontstaat de komende 30 jaar een nalatenschap, gemiddeld ruim 200 nalatenschappen per jaar.

Criteria bij acquisitie

Het gegeven van naderende nalatenschappen kan op verschillende manieren worden benaderd. Binnen het kader van dit veldonderzoek kan de vraag gesteld worden: wat is voor het Nederlandse cultureel erfgoed van belang? Welke nalatenschappen zijn van waarde en voor wie? Hoe wordt er geselecteerd? Acquisitie gedaan? Is er behoefte aan criteria en zo ja, hoe deze op te stellen?

Kunstenaarsindex

Zowel RCE als RKD gebruiken de 'Kunstenaarsindex'²⁷ als leidraad bij acquisitie. Deze lijst van Nederlandse kunstenaars werkzaam tussen 1870-2009 bevat namen van 281 personen. Samenstelling vond kort gezegd plaats op basis van hoe vaak een kunstenaar voorkomt in (hand)boeken over moderne kunst, deelname aan grote internationale kunstmanifestaties (Biënnale Venetië, Biënnale Sao Paolo, Documenta Kassel), winnaar Prix de Rome, Rijksaankopen, Rijksopdrachten, monografische tentoonstelling Stedelijk Museum en in top 100 lijsten van *Elsevier*.

Top 100 Elsevier en Top 50 Het Parool

In de laatste Top 100 van Nederlandse beeldend kunstenaars die *Elsevier* in 2012 opstelde is de helft van de kunstenaars nu ouder dan 55 jaar. De kunstenaars in de meest recente lijst van 50 belangrijkste levende Nederlandse kunstenaars die *Het Parool* in februari 2018 publiceerde zijn wat jonger, hier is een derde ouder dan 55 jaar.

²³ Monitor..., CBS 2017.

²⁴ *Een collectieve selfie 3...*, BKNL 2018, p. 28-30. Gebaseerd op CBS-publicaties en op StatLine (online data-archief van CBS).

²⁵ Monitor..., CBS 2017; Simons 2012; Ekker 2018.

²⁶ Monitor..., CBS 2017.

²⁷ Kuyvenhoven 2010.

Ook verbreden de disciplines waarmee kunstenaars uit de top 100 en top 50 zich bedienen. Lag voorheen de nadruk op schilderkunst, nu zijn videokunst en fotografie vrijwel gelijkwaardig vertegenwoordigd.

De *Kunstenaarsindex* van de RCE bevat wel vormgevers/kunstnijveraars, de lijsten van *Elsevier* en *Het Parool* niet.

Een groot aantal kunstenaars in de Top 50/Top 100 komt niet voor in de *Kunstenaarsindex*.

Hollandse Meesters in de 21ste eeuw

Een andere vergelijking kan gedaan worden met de inmiddels 104 filmportretten in de serie *Hollandse Meesters in de 21ste eeuw*. Hiervan zijn 56 kunstenaars ouder dan 55 jaar. 21 van hen komen ook voor in de Top 100 Elsevier en/of in de Top 50 van Het Parool.

Van de 56 oudere kunstenaars komen er 34 ook voor in de *Kunstenaarsindex* (22 dus niet).

Vertegenwoordiging vrouwen

In alle lijsten zijn vrouwen sterk ondervertegenwoordigd, terwijl de statistieken aangeven dat inmiddels meer dan de helft van de beeldend kunstenaars vrouw is. In Els Kloek, *1001 vrouwen in de 20ste eeuw*²⁸ zijn ruim 100 vrouwen met een beeldend beroep opgenomen.

Bovenstaande scores zijn aanleiding om het beleid ten aanzien van acquisities van nalatenschappen doorlopend en kritisch te blijven benaderen.

HNI; Nieuwe criteria in een veranderende samenleving

Het Nieuwe Instituut benoemt in zijn beleidsvisie 'Keuzes maken' de veranderende positie van de Nederlandse architect in de wereld van opdrachten, samenwerkingen en digitalisering als aanleiding om het acquisitiebeleid kritisch te herzien. Als belangrijkste tendensen noemt het:

- digitalisering; hierdoor zijn 'architectuurarchieven van karakter veranderd. [...] en zijn er voor het publiek nieuwe mogelijkheden gekomen om zich in [de] bronnen te verdiepen [...].
- mondialisering; in Nederland zijn steeds vaker internationale architecten actief en het bereik van Nederlandse architecten neemt toe. 'Wat is in een tijdperk van globalisering het Nederlandse aan een Nederlands bouwkunstarchief?'
- modernisering van het bouwproces; 'Indien de architect steeds minder de spilfiguur in het [steeds complexer wordende] bouwproces is, heeft het bewaren van diens producten ook nadere onderbouwing nodig. Louter leunen op de [...] culturele autoriteit van de architect is dan niet voldoende.
- cultuurpolitieke positie van de architectuur; 'met het tanende belang van de architectuur als onderdeel van het cultuurbeleid, moet het vak zijn motieven explicieter maken om zijn eigen geheugen op [...] hoogwaardig niveau te blijven organiseren. Het acquisitiecriterium 'meesterschap' is niet meer voldoende.²⁹

Wat voor de architectuurarchieven en nalatenschappen geldt, gaat mogelijk ook op voor de beeldende kunst en vormgeving: het belang van kunstenaarsnalatenschappen en het behoud (van delen) daarvan behoeft actualisering en nadere onderbouwing.

²⁸ Kloek 2018 (beeldend kunstenaar: 67, beeldhouwer 14, borduurkunstenaar 2, computerkunstenaar 1, fotograaf 10, grafisch kunstenaar 12, keramist 3, sieraadontwerpster 4, textielkunstenaar/ontwerpster 5, typografe 1)

²⁹ Keuzes maken, 2012, p5.

5. Voorbeelden buitenland

Opvallend is de diversiteit aan initiatieven op het gebied van kunstenaarsnalatenschappen in enkele van de ons omringende landen. Vooral in Duitsland en Zwitserland bestaat er inmiddels een infrastructuur voor kunstenaarsnalatenschappen en een samenwerking tussen diverse initiatieven. In Duitsland is BKN (Bundesverband Künstlernachlässe) als landelijk overkoepelend orgaan actief in het ondersteunen en behartigen van de belangen van regionale initiatieven en stichtingen. www.bundesverband-kuenstlernachlaesse.de In 2015 is verscheen in Duitsland een uitvoerig compendium dat overzicht geeft van het (uitgebreide) Duitse veld met betrekking tot kunstenaarsnalatenschappen.³⁰

Bij het Zwitserse Instituut voor Kunstgeschiedenis (SIK-ISEA) is een informatiepunt over kunstenaarsnalatenschappen ondergebracht (*Beratungsstelle für Künstlernachlässe*). Dit levert diverse diensten, organiseert lezingen en – regionale – workshops en heeft een handboek over omgang met nalatenschappen samengesteld.³¹ Online geven zij veel informatie en verwijzen naar relevante organisaties in Zwitserland. Een formulier geeft kunstenaars en erven de mogelijkheid zelf overzicht te krijgen in de nalatenschap.³² De *Beratungsstelle* functioneert als voorportaal, waardoor het veel vragen filtert voor het SIK-ISEA en wordt gefinancierd door diverse fondsen en de stad Zürich. (www.sik-isea.ch)

Instellingen in het Duitse taalgebied werken regelmatig samen aan kennisuitwisseling. Zo vonden er de afgelopen vijf jaar diverse conferenties plaats over kunstenaarsnalatenschappen: in Berlijn (Akademie der Künste), Bonn, Basel en in december 2018 de kennisbijeenkomst ‘Künstlernachlässe in Bibliotheken und Archiven’, ook in Berlijn. Er wordt ook intensief uitgewisseld over hoe nalatenschappen te registreren en hiervoor worden richtlijnen en systemen ontwikkeld. Zo bestaat in het Duitse taalgebied een procedure voor het ontsluiten van nalatenschappen: RNA (Regeln zur Erschliessung von Nachlässen und Autographen).

The Institute for Artists’ Estates in Berlijn opereert als een adviesinstelling voor kunstenaars en *estate*-beheerders met de nadruk op management en financieel-juridisch advies. Zij organiseren (prijszige) workshops en trainingen en brachten een handboek uit voor kunstenaars, executeurs en erfgenamen. www.artists-estates.com

Opvallend is dat in het Duitse taalgebied het begrip ‘Vorlass’ heel gangbaar is. Het goed managen van de ‘Vorlass’ is van invloed op het succes van de nalatenschap. Het Gerhard Richter Archive in Dresden³³ is hiervan een goed voorbeeld en ook Thomas Schütte houdt regie over de presentatie en het beheer van zijn eigen werk dmv een eigen tentoonstellingsruimte met depot.³⁴ De kunstenaar als curator van zijn eigen nalatenschap.

³⁰ Schaub 2015.

³¹ Beyerle, 2017.

³² Zie www.sik-isea.ch/de-ch/Dienstleistungen/Dienstleistungen/Künstlernachlässe en voor het formulier www.sik-isea.ch/Portals/0/Content/Künstlernachlässe/Formular-fuer-die-Bestandsaufnahme-Kuenstlernachlass_D_Juni-17.pdf?ver=2017-06-28-083606-187

³³ <https://gerhard-richter-archiv.skd.museum/en/about-us/>

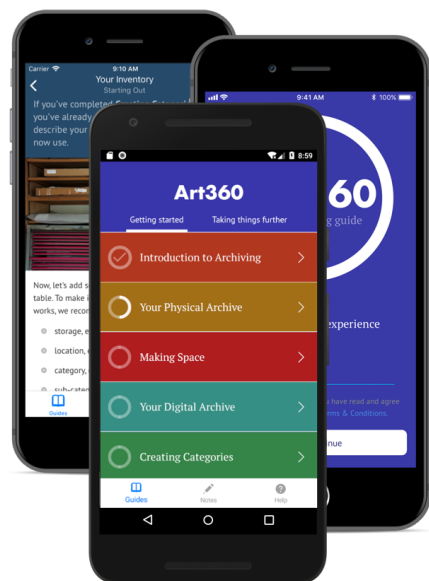
³⁴ <https://thomas-schuetzte-stiftung.de/en/>

Thomas Schütte Skulpturenhalle, Neuss / Thomas Schütte Foundation

In het Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen (M HKA) wordt het Centrum Kunstarchieven Vlaanderen opgestart. Doel is een expertise- en documentatiecentrum te zijn rond Vlaamse beeldende kunst- en kunstenaarsarchieven, inclusief een depotruimte voor fysieke werken.³⁵ Voor de uitvoerende kunstensector is TRACKS ontwikkeld. TRACKS geeft online een grote hoeveelheid informatie en beoogt aan de hand van een procedurele toolbox zorg voor het eigen archief en collectie te stimuleren.³⁶

De Britse toepassing heet Art360 en is een initiatief dat kunstenaars en estates helpt bij het archiveren en digitaliseren van het werk en het archief. Via de Appstore wordt gratis een gebruiksvriendelijke en informatieve app beschikbaar gesteld die je stapsgewijs tot bewustwording over ordening en beheer van je archief brengt. Vervolgens kun je met de app ook daadwerkelijk aan de slag.³⁷

³⁵ <https://www.muhka.be/research/ckv/ckv>

³⁶ <http://www.projecttracks.be>

³⁷ <https://www.art360foundation.org.uk>

6. Aanbevelingen en mogelijkheden voor het veld

In het ‘veld’ van de kunstenaarsnalatenschappen zijn de spelers te verdelen in vier domeinen:

A. Makers van de nalatenschap (**kunstenaars, ontwerpers, etc.**)

B. Beheerders van de nalatenschap (**erfgenamen, stichtingen, instellingen**)

C. Gebruikers van de nalatenschap (**auteurs, onderzoekers, curatoren, nieuwe makers**)

D. Ontvangers van de nalatenschap: het publiek. Elk van de drie domeinen zal zich afvragen: wie wil ik met mijn activiteiten bereiken en hoe? Dat maakt het publiek tot vierde speler.

Deze cirkel van makers, beheerders, gebruikers en ontvangers staat nog in de kinderschoenen. Het vliegwiel om deze cirkel draaiend te krijgen ligt bij de beheerders, zij zijn immers de hoeders en doorgevers van de content. In de praktijk blijkt dat daar de meeste vragen en behoeftes zitten. Men krijgt de motor maar moeilijk aan de praat.

Op dit niveau kan een grote slag geslagen worden door samenwerking tot stand te brengen die gericht is op een open structuur van informatie en kennis.

De belangrijkste spelers zijn RCE, RKD, HNI, LIMA en DEN/NDE. Het Mondriaan Fonds kan hierin de verbindende factor zijn – in eerste instantie in de ontwikkelingsfase. Tevens is het Mondriaan Fonds faciliterend en coördinerend in het informele overleg BKNL, dat opkomt voor het belang van beeldend kunstenaars, musea, presentatie-instellingen en galeries in Nederland. NDE zou in dit overleg een rol kunnen spelen vanuit haar zicht op digitalisering en digitaal erfgoed over de gehele breedte van het kunsten- en erfgoedveld.

In onderstaand overzicht zijn de aanbevelingen die voortkomen uit dit veldonderzoek gegroepeerd rondom bovengenoemde vier domeinen.

Makers

Partijen: RKD, RCE, BBK, BNO, NDE, Kunstacademies, Rijksakademie, Reinwardt Academie, KNAW.

M1. Inventariseer de behoeftes van makers met betrekking tot hun (toekomstige) nalatenschappen. Besteed hierbij aandacht aan zoveel mogelijk disciplines. Ontwikkel van hieruit een strategie mbt eventuele ondersteuning van deze behoeftes.

M2. Adviseer kunstenaars en makers over mogelijkheden van archiveren en digitaliseren en het belang daarvan. Investeer in de bewustwording bij kunstenaars door middel van bijvoorbeeld een cursus. Schenk ook aandacht aan de jongere generatie door samen te werken met het onderwijs.

Beheerders

Partijen: RCE, RKD, LIMA, HNI, NDE

B1. Onderzoek de mogelijkheden van een samenwerking tussen archief- en collectiebeherende instellingen op het gebied van kunstenaarsnalatenschappen.

Denk hierbij aan beeldende kunst, mediakunst en fotografie, maar ook aan design, mode en architectuur. Leg contact met andere sectoren als film, literatuur en podiumkunsten. Geef van hieruit informatie aan makers en hun erfgenamen over (toekomstige) nalatenschappen en functioneer als voorportaal voor archief- en collectie-instellingen.

B2. Breng de omvang van kunstenaarsnalatenschappen in beeld. Welke nalatenschappen zijn waar ondergebracht? Breng ook de toekomstige nalatenschappen in beeld. Breng ook de omvang van het aantal kunstenaarsbeheersstichtingen in beeld en het aantal door galeriën beheerde 'estates' in beeld.

B3. Formuleer (en heroverweeg) de selectiecriteria voor de acquisitie van toekomstige nalatenschappen. Bediscussieer deze openlijk tussen instellingen en betrek hierbij zoveel mogelijk disciplines, maatschappelijke ontwikkelingen en actuele beleidscriteria.

B4. Werk samen in het Nederlandse taalgebied (Nederland en Vlaanderen) en zoek van hieruit aansluiting bij ontwikkelingen in overige landen (met name Duitsland, Zwitserland en Groot-Brittannië). Verdiep je in en maak gebruik van de vele (goede) voorbeelden in het buitenland en destilleer daar het goede uit.

B5. Besteed aandacht aan de ontwikkeling van en uitwisseling over een begrippenkader mbt kunstenaarsnalatenschappen. Visie op de diverse onderdelen van een nalatenschap en de betekenis van de nalatenschap als ensemble.

Gebruikers (*content curators*)

Partijen: Onderwijs (kunstgeschiedenis, conservatorenopleiding, opleiding conservering en restauratie), creatieve industrie, film- en documentairemakers, curatoren.

G1. Stimuleer content curators en creatieve makers om mee te denken over het gebruik van nalatenschappen en het bereiken van publiek hiermee.

G2. Leg de focus op de behoeftes van gebruikers en publiek. Betrek daarbij ook de ruimte op de culturele (vrijtijds-)markt. Onderscheid verschillende doelgroepen en breng gelaagdheid aan in het aanbod.

Algemeen

Ontwikkel een voorportaal waar kennis, informatie en initiatieven samenkomen. Richt dit in voor kunstenaars en beheerders van nalatenschappen enerzijds, en voor het professionele erfgoedveld anderzijds.

Mogelijkheden voor het Mondriaan Fonds met betrekking tot kunstenaarsnalatenschappen

- A. Rol nemen als facilitator om de verschillende partijen bij elkaar te brengen in de ontwikkelfase: meer samenwerking;
- B. Bestaande mogelijkheden meer onder de aandacht brengen:
- de mogelijkheden voor kunstenaars om via de werkbijdrage bewezen talent projectinvestering een archief aan te leggen, bij voorkeur in samenwerking met ontwerpers en instellingen die het kunnen ontsluiten en rekening houdend met de criteria van het RKD.
 - de mogelijkheid voor bemiddelaars onderzoek te doen naar nalatenschappen, bij voorkeur met de intentie van instellingen dit zichtbaar te maken;
 - meer aandacht voor de mogelijkheid van instellingen belangrijke nalatenschappen aan te kopen voor de Collectie Nederland;
- C. Meer mogelijkheden bieden: bijvoorbeeld een regeling voor het digitaliseren van nalatenschappen;
- D. Kunstenaars voorzien van relevante informatie: bijvoorbeeld door in samenwerking met verschillende partijen een online app of platform ontwikkelen (plus uren voor iemand die dat bijhoudt) als portal: alle relevante informatie uit binnen en buitenland, goede voorbeelden en een format om het zelf te doen (als kunstenaar of erfgenaam);
- E. Musea en presentatie-instellingen stimuleren ruimte te maken voor beheer en presentatie van relevante kunstenaarsnalatenschappen of nalatenschappen die in ontwikkeling zijn;
- F. Aanvullend onderzoek (samen met RKD, RCE) naar de omvang van toekomstige kunstenaarsnalatenschappen (geen inhaalslag);

Literatuur

- Beerkens, Lydia (e.a.), *The Artist Interview. For Conservation and Presentation of Contemporary Art. Guidelines and Practice*, Heijningen 2012.
- Beyerle, Rahel en Matthias Oberli (red.), *Vom Umgang mit Künstlernachlässen. Ein Ratgeber*, Zürich/Lausanne 2017.
- 'Culturele archieven', *Boekman* 110 (2017).
- Broekhuizen, Dolf en Suzanne Mulder (red.), *Keuzes maken. Nieuwe principes voor het acquisitiebeleid van de NAI Collectie*, Rotterdam 2012.
- Bruijn, Hans de, Riëlle Boerland, Mart. Warmerdam, Joost Zwagerman, *Atelier. 90 kunstenaarsportretten*, 2014.
- Davidts, Wouter en Kim Paice, *The fall of the studio. Artists at work*, Amsterdam 2009.
- Delfgaauw, Leo, *Elke stap is een volgende: Een narratief-biografisch onderzoek naar levenslang en levensbreed leren in de gevorderde beroepspraktijk van beeldende kunstenaars*, Groningen, 2017.
- Delfgaauw, Leo, *Oude meesters. De actualiteit van het gevorderde kunstenaarschap*, Essay 013 Mondriaanfonds 2017.
- Een collectieve selfie 3. Nog beter zicht op Beeldende Kunst*, Beeldende Kunst Nederland (BKNL), 2018.
- Ekker, Jan Piet, 'De 50 belangrijkste (levende) kunstenaars van Nederland' in: *Het Parool*, 8 februari 2018.
- Jeurgens, Charles, *Gewaardeerd verleden; bouwstenen voor een nieuwe waarderingsmethodiek voor archieven*, Nationaal archief 2007.
- Kloek, Els (red.), *1001 vrouwen in de 20ste eeuw*, Nijmegen 2018.
- Kloek, Els (red.), *1001 vrouwen in de 20ste eeuw*, Nijmegen 2018.
- 'Kunst op reis. Waar leefden kunstenaars. Op reis naar de plekken waar zij hun stempel drukten', *NRC Handelsblad*, diverse auteurs 2018.
- Kuyvenhoven, F.R.E., *Index Nederlandse beeldende kunstenaars, kunstnijveraars en fotografen van 1870 t/m 2009*, ICN (Amsterdam), 2010
- Leguit, Amber, Jan Driessen en Chris Janssen (samenstelling), *Museumcijfers 2017*, Stichting Museana Amsterdam 2018.
- Linssen, Sandra (red.), *Het Innovatienetwerk. Vier jaar Archief 2020 en AIDO*, 2016.
- Mars, Twan, *Particuliere Archieven op de kaart. Plan van aanpak*, 2016.
- Monitor kunstenaars en afgestudeerden aan creatieve opleidingen 2017*, CBS Den Haag 2017.
- Mulder, Arjen, *Een stuk van mij gaat een paar keer. Over kunst en documentatie*, 2014.
- Nationale Strategie Digitaal Erfgoed*, NDE 2015
- Netel, Lies, *Marianne van der Heijden (1922-1998). Het archief als bron van (kunst)historische herinnering*, Maastricht 2017 (proefschrift)
- Reitsma, Ella, *Het huis van de kunstenaar, herinneringen aan een leven*, AUP 2001.
- Reijnders, Frank, „De tussenkomst van het atelier“, *De Witte Raaf* 16 (2001), nr. 94 (november), pp. 17-20.
- Schaap, Mirjam, *Handleiding digitaal archiveren voor particulieren*, Gemeente Amsterdam. Stadsarchief, 2018 (pdf)
- Schaub, Werner (red.), *Anlass: Nachlass. Kompendium zum Umgang mit Künstlernachlässen*, Bonn 2015.

Schuit, Harrie (red.), *Behoud van binnen. Preventieve conservering van interieurs*, 2013.

Simons, Riki, 'Top-100 van Nederlandse kunstenaars' in: *Elsevier*, 12 mei 2012, p70-80.

Veldhuizen, B., Laansma, K., Bosch, S. (red.), *Archief voor de toekomst. Het oeuvre als inzet: handreikingen bij het spelen van een ernstig spel*, Tilburg (bkkc) 2015.

Würtenberger, Loretta, *The Artist's Estate, A handbook for artists, executors, and heirs*, Berlijn 2016.

Wijers, Gaby en Hannah Bosma, *Born digital cultureel erfgoed is bedreigd erfgoed*, DEN en LIMA, 2015. (ook als pdf)

Mendel, René en Nieuwkerk, Michiel van (red.), *Hollandse meesters in de 21ste eeuw*, filmportretten, hollandsemeesters.info

Een gegeven krokodil...

Veldonderzoek kunstenaarsnalatenschappen in Nederland

Miriam Windhausen

Januari 2019

Miriam Windhausen
miriam.windhausen@gmail.com
+31 (0)6 22849282

